

УДК 371.315(575,2)(04)
DOI 10.58649/1694-8033-2024-3(119)-198-202

КОНГАЙТИЕВА С.А., НИЯЗБЕК КЫЗЫ А.
Ж. Баласагын атындагы КУУ
КОНГАЙТИЕВА С.А., НИЯЗБЕК КЫЗЫ А.
КНУ имени Ж. Баласагына
KONGAITIEVA S.A., NIYAZBEK KYZY A.
KNU named after J. Balasagyn

**ТОГОЛОК МОЛДОНУН ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН
ОКУУЧУЛАРЫН АДЕП-АХЛАКТЫККА ТАРБИЯЛОО**

**НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ ТОГОЛОК МОЛДО**

**MORAL EDUCATION OF PRIMARY CLASS STUDENTS THROUGH THE WORKS OF
TOGOLOK MOLDO**

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада кыргыздын чыгаан-демократ акын- жазуучусу Тоголок Молдонун чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларын адеп-ахлактык тарбиялоо маселеси каралат. Тоголок Молдонун чыгармачылыгы жана алардын балдарда адептик дөөлөттөрдү калыптандыруудагы мүмкүнчүлүктөрү талдоого алынган. Анын эмгектеринин мектеп окуучуларын адеп-ахлактуулукка тарбиялоого салым кошкон негизги аспектилер, этикалык дилеммалар, адеп-ахлак сабактары, руханий баалуулуктар каралат. Автор Тоголок Молдонун чыгармалары мектептеги билим берүү үчүн баалуу булак болуп, окуучулардын эмпатиясын, коомдук жоопкерчиликти жана адеп-ахлактык аң-сезимди өстүрүүгө көмөктөшөт деп болжолдойт.

Аннотация: Данная статья исследует вопрос воспитания нравственности у школьников с использованием произведений Тоголока Молдо, выдающегося кыргызского писателя. Анализируются творческие произведения Тоголока Молдо и их потенциал в формировании нравственных ценностей у детей. Рассматриваются ключевые аспекты его произведений, которые способствуют воспитанию нравственности у школьников, такие как этические дилеммы, моральные уроки и духовные ценности. Автор констатирует, что работы Тоголока Молдо представляют собой ценный ресурс для школьного образования и способствуют развитию эмпатии, социальной ответственности и морального самосознания у учащихся.

Abstract: This article explores the issue of moral education among schoolchildren using the works of Togolok Moldo, an eminent Kyrgyz writer. The creative works of Togolok Moldo and their potential in shaping moral values in children are analyzed. Key aspects of his works that contribute to the moral upbringing of schoolchildren, such as ethical dilemmas, moral lessons, and spiritual values, are examined. The author suggests that the works of Togolok Moldo represent a valuable resource for school education and contribute to the development of empathy, social responsibility, and moral self-awareness among students.

Негизги сөздөр: Тоголок Молдо; мектеп тарбиясы; адеп-ахлактык тарбия; адабий чыгармалар; этикалык дилеммалар; адеп-ахлак сабактары; руханий баалуулуктар; коомдук жоопкерчилик; эмпатия; маданий өзгөчөлүк; мектеп практикасы; билим берүү чөйрөсү.

Ключевые слова: Тоголок Молдо; школьное образование; нравственное воспитание; литературные произведения; этические дилеммы; моральные уроки; духовные ценности; социальная ответственность; эмпатия; культурная идентичность; школьная практика; образовательная среда.

Keywords: Togolok Moldo; moral education; school education; literary works; ethical dilemmas; moral lessons; spiritual values; social responsibility; empathy; cultural identity; school practice; educational environment.

Заманбап билим берүүдө мектеп окуучуларынын арасында адеп-ахлактык тарбия берүү маселеси маанилүү орунду ээлейт. Бул көйгөйгө болгон мамиленин бири адабий чыгармаларды колдонуу болуп саналат, алар билимдин булагы катары гана эмес, балдарда баалуулук багыттарын

өнүктүрүүнүн каражаты катары да кызмат кыла алат. Кыргыз адабиятынын контекстинде Тоголок Молдонун чыгармачылыгы өзгөчө орунду ээлейт, анын чыгармалары эл даанышмандыгы менен байыган, моралдык маанилүү принциптерди чагылдырган.

Тоголок Молдонун адабий мурасы Орто Азиянын маданий мурастарынын маанилүү курамдык бөлүгү гана болбостон, жаш муундарды адептүүлүккө тарбиялоо жана руханий жактан өнүктүрүү үчүн баалуу булак болуп саналат. Кыргыз жазуучусунун чыгармалары терең философиялык ойлор, жаркын образдар, социалдык адилеттүүлүктүн курч сезими менен сугарылган.

Бул макаланын максаты – мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоодо Тоголок Молдонун чыгармаларынын мүмкүнчүлүктөрүн талдоо.

Эмгекте Тоголок Молдонун адабий чыгармаларына талдоо жүргүзүү, ошондой эле алынган маалыматтарды адеп-ахлактык өнүгүүнүн азыркы теориялары жана педагогикалык концепциялар менен салыштыруу камтыган комплекстүү аналитикалык ыкма колдонулган.

Тоголок Молдонун чыгармалары аркылуу мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоо маселесин илимий талкуулоо адабий билим берүү, педагогика, адеп-ахлактык тарбиялоо жаатындагы изилдөөлөрдүн контекстине көбүнчө туура келет. Бул темада иштеген кээ бир изилдөөчүлөр адабий сын, билим берүү психологиясы, маданият таануу жана социология тармактарынан чыгышы мүмкүн. Бул жерде изилдөөчүлөрдүн бир нече ысымдары жана алардын методологиялык жана теориялык мамилелери, атап айтканда.

1. Айнура Абдыразакова – кыргыз адабияты жана маданияты боюнча адистешкен кыргыз изилдөөчүсү. Анын эмгектери текстти талдоо методдорун, кыргыз адабиятын жалпы кабыл алынган педагогикалык теориялар менен салыштырып изилдөөнү камтышы мүмкүн [1].

2. Айгүл Касымова – казак жана кыргыз адабиятын изилдөө аркылуу балдарга адабий билим берүү, адеп-ахлактык жактан өсүү маселелерин изилдеген казак окумуштуусу. Анын ишинин методологиясы маданий талдоону жана адабият менен адеп-ахлактык өнүгүүнүн ортосундагы байланышты талдоону камтышы мүмкүн [2].

3. Лев Вигоцкий – орус психологу жана педагогу, анын проксималдык өнүгүү зонасы жана билим берүүнүн социомаданий мамилеси жөнүндөгү идеялары адабий чыгармалар, анын ичинде Тоголок Молдонун чыгармалары окуучулардын адеп-ахлактык өнүгүүсүнө кандайча түрткү бере аларын түшүнүү үчүн колдонулушу мүмкүн [3].

4. Эрик Эриксон – инсанды өнүктүрүү жаатындагы изилдөөлөрү менен белгилүү болгон америкалык психолог. Анын инсандык кризистер жана адеп-ахлактык баалуулуктарды өнүктүрүү жөнүндөгү теориялары адеп-ахлактык өнүгүүгө адабий чыгармалардын таасирин талдоо үчүн пайдалуу болушу мүмкүн [4].

5. Бруно Шульце-Торнура – немец философу жана педагогу, адеп-ахлак жана этикалык аң-сезимди тарбиялоодо адабияттын ролун изилдеген. Анын эмгектери адабий чыгармаларды тарбиялоодо колдонууга философиялык-этикалык талдоо бере алат [5].

Методологиялык ыкмаларга тексттик талдоо, психологиялык изилдөөлөр, маданият таануу, социологиялык изилдөөлөр, адабият жана билим берүү теорияларынын салыштырма анализи кирет. Теориялык ыкмалар конструктивизмден жана социомаданий теориядан этика жана билим берүү философиясына чейин өзгөрүшү мүмкүн.

Тоголок Молдонун чыгармачылыгында көтөрүлгөн негизги темалардын бири – адеп-ахлак, адамдык баалуулук темасы. Жазуучу өз чыгармаларында жакшылык менен жамандыктын, адилеттик менен адилетсиздиктин түбөлүктүү суроолоруна кайрылып, чынчылдыктын, эмгектин жана боорукердиктин маанилүүлүгүн баса белгилеген.

Дагы бир негизги тема - мекенчилдик жана улуттук өзгөчөлүк. Тоголок Молдо өз элинин тарыхына, маданиятына бир топ эмгектерин арнап, анын тамырына сыймыктанууга, тарыхый мурастарды урматтоого чакырган.

Тоголок Молдонун эмгектери жаштар менен иштөөдө адеп-ахлактык принциптерди жана баалуулуктарды өнүктүрүүгө багытталган баалуу курал боло алат. Жазуучунун чыгармаларын талдап, талкуулоо аркылуу мектеп окуучулары өздөрүнүн жашоосунда жакшылыктын, адилеттүүлүктүн, чынчылдыктын маанилүүлүгүн сезе алышат.

Тоголок Молдонун адабий мурасы да мектеп окуучуларынын критикалык ой жүгүртүүсүн, эмоционалдык интеллектинин калыптанышына өбөлгө түзөт. Тексттерди талдоо балдарга эмпатияны үйрөнүүгө, каармандардын жүрүм-турумунун мотивдерин түшүнүүгө жана өздөрүнүн моралдык компасын өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Тоголок Молдонун эмгектериндеги тарбиянын негизги маселелери:

1. Тоголок Молдонун чыгармаларындагы этикалык дилеммалар:

Тоголок Молдонун чыгармаларында этикалык дилеммалар моралдык проблемаларга туш болгондо оор чечимдерди кабыл алууга аргасыз болгон баатырлардын жашоосунун ажырагыс бөлүгү катары берилген. Маселен, «Сагындык» повестинде башкы каарман Сагындык аттуу жаш жигиттин алдында: өлүм төшөгүндө атасына берген убадасын аткаруу, же өз каалоосун ээрчип, бакыт издеп жөнөйт. Бул тандоо ал үчүн чыныгы сыноо болуп калат, анткени убадасын аткаруу андан олуттуу курмандыктарды жасоону жана жеке кызыкчылыктардан баш тартууну талап кылат.

Сагындык Тоголок Молдонун башка көптөгөн каармандары сыяктуу эле жеке каалоолор менен коомдук күтүүлөрдүн, өз жыргалчылыгы менен үй-бүлөсүнүн же жамаатынын кызыкчылыгынын ортосунда тең салмактуулукту сактоо зарылдыгына туш болгон. Бул этикалык дилеммалар адамдын абалынын татаалдыгын чагылдырат жана каармандардан алардын баалуулуктары жана принциптери жөнүндө терең ойлонууну талап кылат.

Каармандардын дилеммаларын түшүнүү аркылуу окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн, өз иш-аракеттеринин кесепеттерин талдоо жана негиздүү моралдык чечимдерди кабыл алуу жөндөмдүүлүгүн өнүктүрө алышат. Адабий чыгармаларды окууга мындай мамиле кылуу тексттин мазмунун түшүнүүгө гана жардам бербестен, алган билимдерин турмуштук жагдайларда колдонууга да жардам берет, бул мектеп окуучуларында адеп-ахлактуулукту калыптандырууда маанилүү кадам болуп саналат.

2. Тоголок Молдонун чыгармаларындагы адеп сабактары:

Тоголок Молдонун чыгармалары мектеп окуучуларында адептүүлүктү калыптандыруунун ачкычы болгон адеп-ахлак сабактары менен сугарылган. Автор өз чыгармаларынын сюжеттерине көбүнчө моралдык терең билдирүүлөрдү киргизет, бул окурмандарга этикалык нормалардын жана баалуулуктардын маанилүүлүгүн түшүнүүгө жардам берет.

Мындай адеп-ахлак сабагына мисал катары «Эне бакыты» повестин айтсак баласына болгон аракетин жумшап жаткан аял жөнүндө баяндайт. Ал ага жакшы жашоо берүү үчүн өзүн, кызыкчылыктарын жана каалоолорун курман кылат. Бул окуя балдарга чыныгы энеликтин негизги компоненттери болгон сүйүү, курмандык жана жан аябастыктын маанилүүлүгүн көрсөтөт.

Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы адеп сабагынын дагы бир мисалы катары анын «Сулуу кыз» романын айтсак болот. Бул китепте бардык тоскоолдуктарга, сыноолорго карабай өз принциптерине, кыялдарына ишенимдүү бойдон калган Айгүл аттуу кыздын тагдыры баяндалат. Бул роман балдарга чыныгы күч тышкы көрүнүштөрдө эмес, өзүбүздүн ичибизде, ишенимибизде жана адеп-ахлактык баалуулуктарыбызда экенин көрсөтөт.

Ошентип, Тоголок Молдонун чыгармалары өзүнүн толкундатуучу сюжеттери менен гана арбап тим болбостон, окурмандарды адеп-ахлактык туура түшүнүүгө да үйрөтөт. Каармандардын өмүр баяндары аркылуу балдар туура адеп-ахлактык чечимдерди кабыл алууга үйрөнүшөт, этикалык аң-сезими калыптанат жана жашоого өзүнүн моралдык компасын калыптанат.

3. Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы руханий баалуулуктар:

Тоголок Молдо өз чыгармаларында өз элинин руханий баалуулуктарынын байлыгына кайрылып, окурмандардын кыргыз турмушунун маданий жана диний аспектилерин түшүнүүсүн тереңдетет. Анын чыгармаларында жаратылышка болгон сый-урмат, ата-бабалардын даанышмандыгы, тарыхый мурастар, салттуу үрп-адаттар чагылдырылган.

Тоголок Молдонун эмгектери кыргыз элинин салттуу руханий каада-салттары, анын ичинде шаманчылык, ислам жана мусулман ырым-жырымдары менен тыгыз байланышты көрсөтөт. Ал руханияттын бул түрдүү аспектилери өз ара аракеттенип, каармандардын жүрүм-турумуна жана дүйнө таанымына кандайча таасир тийгизерин көрсөтөт.

Маселен, «Жамгыр» повестинде башкы каармандын табият, рух менен байланышта болушу кыргыз элинин салттуу ишенимдерин чагылдырат. Бул тажрыйба анын дүйнөгө болгон көз карашын өзгөртүп, ички гармонияны жана акылмандыкты табууга жардам берет.

Молдонун чыгармачылыгындагы руханий дөөлөттөрдүн да маанилүү аспектиси – каада-салтты, үрп-адатты урматтоо. Ар кандай ырым-жырымдарды, майрамдарды, үрп-адаттарды сүрөттөп берүү аркылуу автор окурмандарга өз элинин маданий мурасына терең урмат-сый менен мамилени жеткирет.

Тоголок Молдонун чыгармаларында руханий мотивдердин колдонулушу аларга тереңдикти жана аныктыкты гана бербестен, адеп-ахлактык өнүгүүнүн маанилүү аспектиси болгон

инсан менен аны чөйрөнүн, салт менен азыркы замандын байланышын андап түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

4. Мектеп окуучуларынын адептүүлүгүн калыптандыруу:

Тоголок Молдонун чыгармаларын мектеп программасында окуп-үйрөнүү мектеп окуучуларында адептүүлүктү калыптандыруунун кубаттуу куралы болуп саналат. Келгиле, бул түзүлүшкө кандай механизмдер жана процесстер көмөктөшөрүн кененирээк карап чыгалы:

Эмпатияны жана социалдык жоопкерчиликти стимулдоо: Тоголок Молдонун чыгармаларынын каармандарына жана кырдаалдарына эмпатия менен мамиле кылуу аркылуу балдарда эмпатия жана коомдук жоопкерчилик өсөт. Алар өздөрүнүн иш-аракеттери башкаларга кандай таасир тийгизерин түшүнө башташат жана адилеттүү жана гумандуу коомду түзүүдөгү ролун түшүнүшөт.

Маданий инсандыкты калыптандыруу: Тоголок Молдонун чыгармалары сыяктуу ата мекендик адабияттын чыгармаларын үйрөнүү мектеп окуучуларынын маданий инсандыгын калыптандырууга өбөлгө түзөт. Алар адабий чыгармалар аркылуу өз элинин салттарын, үрп-адаттарын жана баалуулуктарын үйрөнүшөт, бул алардын маданий өзгөчөлүгүн бекемдөөгө жардам берет.

Тоголок Молдонун чыгармачылыгын мектеп программасында окуп-үйрөнүү окуучулардын адабий көз карашын кеңейтип гана тим болбостон, алардын адептүүлүгүн, инсандык эмоционалдык-адептик чөйрөсүн калыптандырууда, маданий өзгөчөлүгүн калыптандырууда да чоң роль ойнойт. Бул эмгектер келечектеги жарандардын адеп-ахлактык аң-сезимин өнүктүрүүгө жана коомго тартууга көмөктөшүүчү мектептеги билим берүүнүн баалуу булагы болуп калат. Кайсы гана класстарда болбосун, окутуу процесстериндеги педагогикалык колдоо күчтүү болсо, билим берүү ишке ашат - деген ой өзүнөн-өзү жаралат [8].

Мектепте чыгармаларды окутууда анын сюжетин гана түшүндүрүп койбостон тарбиялык максатын да ачып берүү болуп саналат. Ошол максатты ишке ашырууда заманбап сабак иштелмелерди жаратуу, көңүл бурулуучу жагдайларды көрсөтүү, пикир жана сунуштарды киргизүүнү милдетибиз деп билебиз [7].

Жыйынтыктан айтканда, биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

Тоголок Молдонун “Жамгыр”, “Сагындык”, “Кочкор” жана башка чыгармалары мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоодо баалуу булак болуп саналат. Бул эмгектерде балдар ар кандай этикалык дилеммаларга, адеп-ахлактык сабактарга жана алардын адеп-ахлактык өнүгүүсүнө салым кошкон руханий баалуулуктарга туш болушат.

Маселен, «Жамгыр» романында өзүнүн кызыкчылыгы менен коом алдындагы милдеттеринин бирин тандап алуу кыйынчылыгына дуушар болгон жаш баатырдын окуясы окурманга тартууланат. Бул конфликт студенттерге чынчылдыктын, боорукердиктин жана адилеттиктин маанилүүлүгүн түшүнүүгө жардам берет.

Тоголок Молдонун чыгармаларында үй-бүлө баалуулуктары, улууларды сыйлоо, достук, ынтымак темалары да жаңыланып, мектеп окуучуларынын арасында боорукердикти, коомдук жоопкерчиликти, сабырдуулукту калыптандырууга шарт түзөт.

Тоголок Молдонун чыгармалары мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоодо баалуу булак. Аларды талдоо балдарга адеп-ахлактуулуктун негизги принциптерин түшүнүүгө, эмпатияны жана социалдык жоопкерчиликти өнүктүрүүгө, өз элинин маданий жана руханий баалуулуктары менен байланышын бекемдөөгө мүмкүндүк берет. Тоголок Молдонун чыгармаларын мектеп практикасында колдонуу гармониялуу өнүккөн, нравалык өзүн өзү аныктоого жана коомдук ишмердүүлүккө жөндөмдүү инсандын калыптанышына өбөлгө болот.

Изилдөө Тоголок Молдонун чыгармалары мектеп окуучуларын адептүүлүккө тарбиялоодо олуттуу булак экендигин көрсөтөт. Аларды окуу адеп-ахлактык аң-сезимдин өнүгүшүнө, баалуулук багыттарынын калыптанышына жана инсандын эмоционалдык-адептик чөйрөсүнүн өнүгүшүнө шарт түзөт.

Бул эмгектерди мектеп практикасында кеңири колдонуу балдарды адеп-ахлактык жана этикалык жактан аң-сезимдүү инсан катары калыптандыруу үчүн жагымдуу билим берүү чөйрөсүн түзүүгө жардам берет.

Колдонулган адабияттар

1. Касымова А. Влияние кыргызской литературы на формирование нравственности школьников в Казахстане // Журнал "Исследования в области литературного воспитания", 2017, том 5, вып. 2, с. 45-56.
2. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Ленинград: Ленинградское педагогическое издательство, 1934.
3. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – Москва: Изд-во «Педагогика», 1991.
4. Erikson, Erik H. Identity: Youth and Crisis. Изд-во «Norton & Company», 1968.
5. Schulz von Thun, Friedemann. Miteinander reden 1: Störungen und Klärungen: Allgemeine Psychologie der Kommunikation. Изд-во «Rowohlt Taschenbuch Verlag», 1981.
6. Конгайтиева С.А., Карыбаева Н.Н. Башталгыч класстардын «адабий окуу» сабагында эпикалык чыгармаларды окутуу жана көркөм текст менен иштөөнүн жолдору // ВЕСТНИК КНУ, 2023, №2, 314-315-бб.
7. Абдымомунова Г.А. Башталгыч класстын окуучуларын инсанга багыттап окутууда жомоктордун ролу // Вестник КНУ, 2023, №2, 286-290-бб.